

УДК 377.8.016:613/614(477.7) «188/1917»

ВАДИМ ПЕНОВ

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

РОЗВИТОК ВАЛЕОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – 1917 Р.)

У статті здійснено історико-педагогічний аналіз проблеми розвитку валеологічної освіти в навчальних закладах на південноукраїнських землях (кінець ХІХ століття – 1917 р.); з'ясовано характерні особливості розвитку валеологічної освіти в жіночих та чоловічих гімназіях, реальних училищах, приватних та громадських гімназіях у межах Півдня України та імперії в цілому.

Автор робить висновок, що в жіночих гімназіях викладання предметів валеологічного циклу знаходилось на більш високому рівні, ніж у чоловічих. Це було зумовлено спрямованістю освіти, яка передбачала підготовку чоловіків до державної служби, а жінок готувала до ролі матері. Помітне місце в системі валеологічної освіти займали освітні заклади медичного напрямку.

Ключові слова: валеологічна освіта, чоловічі та жіночі гімназії, реальні училища, приватні гімназії, громадські гімназії, предмети валеологічного циклу

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Соціальні аспекти здорового способу життя, створення ефективної системи його формування у дітей та молоді викликають підвищений інтерес у представників світової науки. Україна активно сприйняла світові тенденції відносно поліпшення стану здоров'я населення через освіту.

Виховання в особистості розумного ставлення до свого здоров'я, вивчення і дотримання нею основних засад раціонального харчування, стимулювання фізичної активності, загартування організму, дотримання правил особистої і загальної гігієни є засобом розв'язання сучасних завдань щодо забезпечення всебічного гармонійного розвитку особистості. Разом з тим, у валеологічній освіті дітей і молоді спостерігаються істотні недоліки, пов'язані, зокрема, з недосконалістю організації навчально-виховної діяльності, культивуванням здорового способу життя. Виникає історична необхідність у глибокому переосмисленні наших уявлень про сутність здоров'я як найважливішої соціальної цінності людини. Перебудова сучасного навчально-виховного процесу потребує глибокого історико-педагогічного аналізу теорії і практики валеологічної освіти, враховування уже набутого досвіду її розвитку, важливих змін, що відбувалися в минулому, сформованих традицій, потреб суспільства. Звернення до найкращих надбань української педагогічної думки минулого, досвід валеологічної освіти окреслює ряд проблем, які вимагають науково-теоретичного та практичного вирішення.

Аналіз досліджень і публікацій. Розвиток валеологічної освіти в Україні досліджували в різні часи Г. Апанасенко, С. Громбах, Г. Голобородько, М. Зубалій, Ю. Лисицин, В. Сухомлинський, Л. Сущенко та ін. У контексті розгляду проблеми важливими є дослідження І. Андрухіва, М. Пантюка, Б. Савчука щодо діяльності молодіжних товариств як чинника розвитку валеологічної освіти.

Проблему розвитку валеологічної освіти шляхом збереження, зміцнення здоров'я та формування відповідного способу життя у період ХІХ – ХХ століття аналізували П. Біланюк, І. Боберський, П. Будз, С. Гайдучок, П. Парашин, В. Пачовський, Я. Ярема та ін. Становлення й поширення валеологічної освіти, формування потреби кожної людини бути здоровою були предметом дослідження учених та педагогів упродовж багатьох років. Однак цілісна інтерпретація розвитку валеологічної освіти на південноукраїнських землях (кінець ХІХ – 1917 р.) все ще відсутня.

Метою статті є аналіз особливостей розвитку валеологічної освіти в навчальних закладах Півдня України (кінець ХІХ – 1917 р.) з урахуванням соціально-економічних та політичних чинників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток валеологічної освіти в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття відповідав загальній імперській політиці. Однак специфіка регіонів визначала її особливості на місцях. Цілі навчального процесу та виховні завдання, що ставились перед школою, мали різні шляхи впровадження та регіональну забарвленість. На Півдні України в ХІХ столітті осередком середньої освіти стали такі міста, як Херсон, Миколаїв, Одеса [6].

Одним із закладів середньої освіти на Півдні України, діяльність якого була взірцем щодо валеологічної наповненості навчально-виховного процесу, став Рішельєвський ліцей [7]. Першим його директором було призначено французького діяча освіти абата Домініка Шарля Ніколя [3, с. 4]. Важливого значення надавалося вивченню предметів валеологічного циклу: гігієні, гімнастиці, танцям, які були обов'язковими предметами в кожному з класів.

Із 1826 року посаду директора ліцею посідає відомий учений, медик, педагог і освітній діяч Іван Семенович Орлай. За його сприяння розпочинається робота з підготовки нового Статуту, який би реорганізував ліцей у вищу школу [3]. Крім цього, спостерігалася інтеграція предметів валеологічного циклу з іншими предметами навчального процесу, що допомагало в реалізації цілей валеологічного виховання.

Значні зміни в розвитку Рішельєвського ліцею відбулися у другій половині XIX століття, що плідно відбилося на подальшому розвитку середньої освіти Півдня України. За ініціативою попечителя Одеського учбового округу видатного хірурга, педагога Миколи Івановича Пирогова (1856-1858 рр.), було подано клопотання урядові про реформування Рішельєвського ліцею в університет [3].

80-ті роки XIX століття стали відправною точкою реформування системи освіти Російської імперії. Тенденції, наявні в суспільстві, віддзеркалювались і на розвитку освіти Півдня України, але, враховуючи певні відмінності цього регіону, тут склалися своєрідні умови реформування освіти, а особливо її середньої ланки. Одним з напрямів, який передбачалося виокремити та надати йому більшої ваги, був оздоровчий напрям у вихованні школярів.

Валеологічна освіта в цей період керувалася засадами демократичної педагогіки. Основними її цілями було ознайомлення учнів із валеологічними цінностями. Реалізацію цих цілей було покладено на предмети валеологічного циклу, але вони носили загальноосвітній характер [7].

Реальні гімназії за своїм навчальним планом більше уваги приділяли розвитку дитини, тому кількість годин із предметів валеологічного циклу була значно більшою, ніж у класичних. Такий предмет, як гігієна, викладався впродовж усього терміну навчання в гімназії [6].

Поширення прогресивних педагогічних думок та можливість обговорення недоліків існуючої системи сприяли самостійній зміні програм. Ця динаміка простежується у багатьох гімназіях Півдня України. Так, призначений директором Херсонської чоловічої гімназії у 1888 році М. Каленко поновив навчальні предмети, скасовані урядом. З метою поліпшення фізичного виховання учнів було поновлено уроки праці. Крім цього, старшокласникам дозволялося проводити фізичні експерименти.

Найпомітніше місце серед відкритих на Півдні реальних училищ посідало Олександрівське реальне училище в м. Миколаєві. Навчальний заклад мав значну базу навчальних матеріалів, наукових посібників, приладів, які знаходились в облаштованих природничих кабінетах, кабінетах гімнастики та танців. Це сприяло оволодінню значними валеологічними знаннями в процесі вивчення навчальних предметів.

Подальший розвиток економіки краю, ріст його населення зумовив необхідність відкриття нових гімназій. До 1888 року в Одеському (Новоросійське генерал-губернаторство) навчальному окрузі функціонували гімназії в Катеринославі (2), Кишиневі (2), Маріуполі, Ростові, Таганрозі, у тому числі на Півдні України: в Одесі (3), Херсоні, Миколаєві, Ананієві, Єлісаветграді, Бердянську [7].

Реформа середньої школи, яку почав готувати міністр народної освіти П. Ігнат'єв у 1915 році, мала прогресивний характер. Тепер школа повинна була досліджувати розвиток особистості учня, його мислення, виховувати самостійність. Міністерство, спираючись на широку підтримку спільноти, видало збірку «Матеріали з реформи середньої школи. Орієнтовні правила та пояснювальні записки», де формулювалися нові вимоги: гімназія повинна бути семирічною, національною; надавати загальну освіту, а не готувати до вступу у вищі навчальні заклади. Усі предмети мали розподілятися на дві групи: освітні та виховні; до виховних належали й предмети валеологічного циклу [7].

Слід відзначити, що у міністерських програмах з'явився розділ з фізичного виховання в середній школі. У пояснювальній записці підкреслювалось, що виховання потребує гармонійного розвитку всіх здібностей людини. Зважаючи на це, валеологічне виховання залучають до освітнього і виховного процесу в середній школі, і в цьому напрямі вводяться відповідні зміни в навчальних планах середніх закладів [5, арк.3-6]. Здійснювати валеологічну освіту передбачалося шляхом удосконалення викладання гімнастики, танців, гігієни, природознавства тощо.

Серед видатних хореографів, які розробили та впровадили свої методичні рекомендації до викладання танцю, виділяють С. Холачова («Програма викладання уроків пластики і танців», «Пояснення французької кадрили») [3] та А. Цорна («Граматики танцювального мистецтва», «Збірка нот до граматики танцювального мистецтва») [3].

Особові справи викладачів середніх навчальних закладів, періодичні видання створюють певну картину викладання цього предмета в гімназіях Півдня України. Наприклад, А. Цорн пропонував використовувати танці в усіх навчальних закладах як одну із форм фізичного розвитку молоді, зауважуючи при цьому, що лише навчальні заклади (гімназії) для вищих верств суспільства використовують танці для гармонійного розвитку своїх учнів [1, арк. 3].

Проблема теоретичного обґрунтування валеологічного виховання розв'язувалась багатьма видатними науковцями. Так, В. Острогорський у «Листах про фізичне виховання» висвітлює основні напрями фізичного розвитку особистості [203, арк.10]. Виділимо теоретичні розробки з гімнастики Є. Водовозова, К. Ерберга, праці цих учених теоретично доводили необхідність фізичного виховання. У дослідженні А. Музиченка «Гігієна учнів в земських школах» розкриваються основні форми, методи гігієнічного виховання [4, арк. 4].

Інші праці, такі як «Стародавня гімнастика» С. Янушевського, «Про розвиток фізичного виховання» М. Розберга висвітлювали теоретичні основи валеологічного виховання на конкретних прикладах і були методичною літературою для викладачів [4, арк.15].

Поряд з чоловічими гімназіями в XIX столітті на Півдні України швидкими темпами починає розвиватись середня жіноча освіта. Семирічний термін навчання передбачав вивчення всіх тих предметів, що і в училищах, однак вони поділялись на обов'язкові та необов'язкові. Обов'язковими були домашнє господарство, гігієна, гімнастика, танці.

Крім гімназій, середню освіту жінкам надавали інститути шляхетних дівчат, єпархіальні училища та приватні пансіони. Перші були становими закритими навчальними закладами, а другі призначались для дочок духовенства, але вони не відіграли важливої ролі в становленні та розвитку середньої жіночої освіти, як приватні пансіони.

У виховному процесі в жіночих гімназіях суттєвого значення надавалося розвитку валеологічних цінностей гімнасток, підготовці їх до майбутньої ролі матері, дружини.

Поряд з міністерськими гімназіями, дозволялося відкриття і приватних навчальних закладів. Із 1858 року право відкривати приватні школи отримав попечитель навчального округу, до цього часу дозвіл давав лише міністр освіти. Так, довгий час в Одесі працювала приватна жіноча гімназія Олександри фон Оглю, що згодом була перетворена на міську жіночу гімназію [2, арк.2].

Значний розвиток мережі приватних навчальних закладів відбувся наприкінці XIX століття – 1917 р., що було зумовлено урбанізаційними процесами, зокрема, зростанням населення міст, та двома напрямками розвитку освіти: державним і суспільним. Уряд намагався встановити нагляд, контроль за діяльністю навчальних закладів, обмежити їхню самостійність. На протигагу цьому педагогічна спільнота поступово здійснювала оновлення шкіл, створювалися нові навчальні заклади, розвивалися оригінальні педагогічні ідеї тощо. За статистичними даними, наведеними Н. Чеховим, на початку XX століття кількість приватних навчальних закладів складала 1/3, а в деяких випадках і 1/2 від загальної кількості навчальних закладів Російської імперії [3].

Зазначимо, що відкриття навчальних закладів на території держави відбувалось неоднорідно. Так, на Півдні України (Херсон, Миколаїв, Одеса) в 1914 – 1916 роках співвідношення приватних і державних навчальних закладів було майже однаковим з відкриттям чоловічих установ та значно переважала приватна ініціатива у відкритті жіночих установ.

Як бачимо, загальна тенденція відкриття середніх навчальних закладів на Півдні України характеризується особливим кількісним відношенням державних навчальних закладів до приватних. Існування останніх розширювало можливість забезпечення освіти й виховання, зокрема валеологічного, тим самим задовольнивши потреби суспільства. Кожен середній приватний навчальний заклад мав свою програму, значно ширшу, ніж у міністерських гімназіях [7]. Поряд із розумовим вихованням, формуванням гуманістичних здібностей ці навчальні заклади приділяли суттєву увагу розвитку валеологічних смаків та вподобань.

Кінець XIX – початок XX століття вважається найбільш показовим щодо розповсюдження приватної освіти, яка починає конкурувати з державними навчальними установами. Однак в умовах слабкого та нестабільного фінансування приватні навчальні заклади (жіночі та чоловічі) не витримували цієї конкуренції. Існуючи переважно протягом 2 – 4 років, вони не виконували повною мірою покладених на них функцій.

На формування системи валеологічної освіти на Півдні України впливали й освітні заклади медичного напрямку. Після отримання у 1897 р. жінками-лікарями рівних прав з чоловіками як на лікарську діяльність, так і на державну службу, досить активно почали створюватися медичні навчальні заклади для жінок. Зростання кількості населення Півдня України вимагало підготовки акушерок і

фельдшерів. У 1872 р. Міністерством внутрішніх справ видано «Нормальне положення» для фельдшерських шкіл з обов'язковим трирічним курсом навчання. Для жінок було встановлено два акушерських ступеня: повивальної бабки та вченої акушерки із загальною лікарською освітою. Підготовку акушерок (повитух) здійснювали спеціальні повивальні школи з дворічним та трирічним строками навчання (Статут 1872 р.) та родопомічні школи [1, арк.18].

Підготовка медиків потребувала добре організованого навчального процесу. Так, на першому році навчання вивчалися загальноосвітні предмети, що вводили учениць до курсу медичних наук: латинська мова, геометрія, зоологія, ботаніка, фізика, пізніше додалися російська мова, арифметика, креслення, географія, історія, а також закон Божий, по закінченню яких здавали іспити [160, арк. 2].

У 1900 р. встановлюється обов'язкова спеціальна підготовка в зуболікарських школах. «Статут лікарський» 1905 р. дозволив жінкам здобувати звання зубного лікаря на загальних підставах. Згідно цих правил у 1903 р. діяли в Одесі дві зуболікарські школи – Ісаака Марголіна та Клари Маркович. З метою підвищення кваліфікації лікарів губернські земські управи організовували повторювальні курси для земських фельдшерів, фельдшериць і акушерок, як, наприклад, курси у Катеринославі [1, арк.74].

Висновок. Отже, процес розвитку валеологічної освіти мав і окремі особливості, суть яких полягала в випереджальному розвитку мережі жіночих та чоловічих гімназій і реальних училищ в межах Півдня України та імперії в цілому. Крім цього, була створена розгалужена система приватних та громадських гімназій, в яких значне місце відводилось валеологічному вихованню учнівської молоді та викладанню предметів валеологічного циклу.

У жіночих гімназіях викладання предметів валеологічного циклу знаходилось на більш високому рівні, ніж у чоловічих. Це було зумовлено спрямованістю освіти, яка передбачала підготовку чоловіків до державної служби, а жінок готувала до ролі матері. Помітне місце в системі валеологічної освіти займали освітні заклади медичного напрямку.

Список використаних джерел

1. Выписка и копии протоколов заседаний учебного совета // ДАХО. – Ф. 192. – Оп.1. – Спр. 28. – 75 арк.
2. Записки о преобразовании Одесской частной женской гимназии Александры Фон-Оглио в Городскую общественную. // ДАОО. – Ф. 332. – Оп. 1. – Спр. 2. – 2 арк.
3. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1899 и 1900 г. – Херсон, 1902. – 26 с.
4. Краткие сведения об Одесской начальной школе (1866 – 1879) // ДАОО. – Ф. 367. – Оп. 1. – Спр. 53. – 16 арк.
5. Циркуляр по Одесском учебному округу. – 1887. – 1918 гг. // ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 50. – 20 арк.
6. Чехов М.В. Типы русской школы в их историческом развитии / М.В.Чехов. – М.: Мир, 1923. – 150 с.
7. Чижевич О.О. Город Одесса и одесское общество (1837 – 1877): воспоминания старожила. Из прошлого Одессы: Сб. ст. / О.О.Чижевич. – Одесса, 1894. – 95 с.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2017 р.

PIENOV V.

I. I. Mechnikov Odessa national university, Ukraine.

DEVELOPMENT OF VALEOLOGICAL EDUCATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE SOUTH OF UKRAINE (END OF THE 19TH - 1917)

In the article the historical and pedagogical analysis of the problem of the development of valeological education in educational institutions in the southern Ukrainian lands (at the end of the nineteenth century – 1917) has been performed; the characteristic features of the development of valeological education in the women's and men's gymnasias, real schools, private and public gymnasias in the south of Ukraine and the empire on a whole, in which a significant place was devoted to valeological education of pupils and the teaching of subjects of valeological cycle, have been defined.

The development of valeological education in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries corresponded the general imperial policy. However, the specifics of the regions determined its peculiarities on the local level. The goals of the educational process and the educational tasks that the school faced had different ways of implementation and their regional tints. In the south of Ukraine in the 19th century, cities such as Kherson, Mykolaiv, and Odessa became centers of secondary education.

The 80s of the 19th century became the starting point of education system reformation in the Russian Empire. Trends existing in society also reflected in the development of the education of the South of Ukraine, but considering certain diversity of this region, peculiar conditions for reforming education, especially its middle level, arose. One of the directions that was supposed to be distinguished and given more weight was a health improvement direction in the upbringing of schoolchildren.

Valeological education in this period was guided by the principles of democratic pedagogy. Its main goals were to familiarize students with valeological values. The implementation of these goals was based on the subjects of the valeological cycle.

The author concludes that the teaching of the subjects of the valeological cycle in the women's gymnasia was at a higher level than that of the men's. It was due to the orientation of education, which included preparing men for state service, and women – for the role of mother. A prominent place in the system of valeological education was taken by educational institutions of the medical branch.

Keywords: *valeological education, male and female gymnasia, real schools, private gymnasia, public gymnasia, subjects of valeological cycle.*